

Sultan Abdülmecid Döneminde İstanbul-Ayasofya Camii'ndeki Onarımlar ve Çalışmaları Aktaran Belgeler

Sema Doğan*

Özet: Bizans başkenti Konstantinopolis'in en önemli yapısı olan Hagia Sophia Kilisesi'nin tarihi, 4. yüzyılın ilk yarısında birinci, 5. yüzyılın başlarında ikinci, 6. yüzyılda üçüncü yapım evrelerinde izlenir. Osmanlı Dönemine kadar geçirdiği doğal tahribatlara karşın pek çok onarımla ayakta kalabilen kilise, 29 Mayıs 1453'te Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u almasıyla camiye dönüştürülür. Ayasofya, Osmanlı Döneminde kentin en büyük Camii olmasıyla önemini sürdürmüştür. 19. yüzyıla kadar yeni bölümlerin ve mimari öğelerin eklenmesine karşın, büyük depremler yapıda zararlara yol açmıştır.

Sultan Abdülmecid'in (1839-1861) yaptırdığı onarımların, yapının günümüze gelebilmesinde payı büyüktür. İsviçre'li iki kardeş mimarın görevlendirilmesiyle 1847 yılında başlayan onarımlar, 1858 yılına dek devam etmiştir. Başta Fossati Kardeşler'in görsel ve yazılı belgeleri ile yayınlarının yanı sıra, aynı dönemde İstanbul'a gelen gezginlerin seyahatnamelerinde gravürler eşliğinde aktardıkları bilgiler, Osmanlı arşivlerindeki kayıtlar, Ayasofya risaleleri ve dönemin ressamlarının Ayasofya konulu tablolarında onarımlar izlenmekte, yapının önemi ortaya konmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hagia Sophia Kilisesi, Ayasofya Camii, Abdülmecid dönemi, Fossati Kardeşler, onarımlar.

Giriş

Ayasofya'nın Bizans ve Osmanlı Dönemlerine ait mimari, mimari bezeme ve mozaiklerinin günümüze gelebilmesinde Sultan Abdülmecid'in (1839-1861) yaptırdığı onarımların payı büyüktür. Ayasofya Bizans Döneminde isyanların, yangın ve depremlerin yarattığı tahribat nedeniyle pek çok onarım ve yapı dönemine, Osmanlı Döneminde ise her padişahın yaptırdığı yeni eklemelerle pek çok evreye sahiptir. Yapının inşa evrelerini ve onarımlarını kro-

---

* Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü / ANKARA
semad@hacettepe.edu.tr

nolojik olarak kısaca aktarmak, 19. yüzyılda gerçekleşen onarımın ne denli büyük ve ince ayrıntılar içerdiğini ortaya koyması açısından yararlı olacaktır:

Hagia Sophia Kilisesi

4. yüzyılın ilk yarısında Hagia Sophia Kilisesi'nin ilk yapımını, olasılıkla I. Konstantios (324-337) başlatmış, II. Konstantios (337-361) bitirmiştir. Ahşap örtülü Hellenistik bazilika planında üç veya beş nefli kilisede, yan neflerin üzerinde galeri katı vardır. Kilisenin içinde veya olasılıkla yanında, kaynaklarda Olympas olarak adı geçen bir vaftizhane ile kilisenin güney cephesine bitişik iki katlı *episcopoeion* "piskoposluk sarayı" yapılmıştır. 361'deki depremde zarar görmesinin ardından 381'deki Konsil toplantısı sırasında Arianların saldırısı, yapıya büyük zarar vermiştir. İlk yapı, *hé megalé ekklésia* - Büyük Kilise olarak adlandırılır. Kilise, 404 yılında geçirdiği yangının ardından onarılarak 415'te yeniden ibadete açılır (Antoniades 1907-09 I: 3-8; Müller-Wiener 2002: 84).

İkinci yapıyı, olasılıkla Arkadios (395-408) başlatmış; II. Theodosius (408-450) inşaatı tamamlatarak 415 yılında kiliseyi yeniden kutsamıştır. İlk yapının değişikliğe uğradığına ilişkin belge olmamakla birlikte, batısında sütunlu bir *atrium* (avlu) ile doğusunda *skeuphylakion* (hazine dairesi) bulunduğu bilinir (Antoniades 1907-09, I: 8-10, II, 146-153; Müller-Wiener 2002: 84-96).

1935 yılında Alfons Maria Schneider'in yaptığı kazılarda Kilise'nin girişinde ve atriumunda, 4. ve 5. yüzyıl başına tarihlenen kalıntılar bulunmuştur (Schneider 1941: 1 vd.). Sütun dizisinin taşıdığı *portico*daki (anıtsal giriş) bezemeler, II. Theodosius döneminin özelliklerini taşır. İkinci yapı, 6. yüzyıl kilisesinden daha küçük olarak, eksenini birkaç derece güneye dönük yapılmıştır. 532'deki Nika ayaklanmasında yıkılan Kilise'yi, İmparator I. Iustinianos (527-565) yeniden inşa ettirir. Yeni kilise, Tralles'li mimar Anthemios ile Miletos'lu İsidoros'un planları ile eski yapının yıkıntıları üzerine yapılır (Prokopios 554/1994: 18-24). Bazilika ve merkezi planın birleşimi ile oluşan plan tipindeki Kilise, Theodosius Dönemi yapısından daha büyüktür (Resim 1) (Restle 2000: 21-27). Yapının içten uzunluğu narteks ve apsis hariç 74,70m, genişliği 69,87 m'dir (Hoffmann 2005: 15). Dış narteksten apside kadar içten uzunluğu 92,25 m'dir.

Resim 1: Ayasofya'nın güney cepheden görünümü (S. Doğan Arşivi)

Doğuda ite dairesel, dışta  cepheli *apsis*, batıda kemerlerle dokuz bölüme ayrılan *esonarteks ve eksonarteks* (i ve dış giriş meknları) yer alır. Dış narteks 5,75 m, i narteks 9,55 m'dir (Eyice 1984: 13).

Naos'un merkezindeki kubbe, dört büyük paye ile desteklenmiştir. Kubbenin itki gücü, doğu ve batısında yarım kubbelerle, çapraz eksenlerinde *eksedralar* (dörtte bir kubbe) ile hafifletilmiştir. Kubbenin yksekligi 31,04 m, çapı zemininden 56,10 m'dir (Hoffmann 2005: 33). Yan nefler iki katlı olup, kubbeli ana meknı  yandan dolaşan galeri, yan nefler ile batıda i ve dış narteksin üzerindedir. İkinci kata çıkış, i narteksin kuzeyindeki rampadan sağlanır. Yan nefler ile galeri, kubbeyi taşıyan büyük payelerden dış duvarlara atılan kemerlerle bölümlere ayrılmış; her bölüm çapraz tonoz, batı galeri ise beşik tonoz ile rtlmştir.

Güneybatı giriş holüne girmeden önce doğusunda bir *vaftizhane*, kiliseye bitişik olarak inşa edilmiştir. Dikdörtgen planlı n giriş meknından geçilerek girilen vaftizhane, dıştan kare, içten sekizgen planlıdır. Kubbe ile örtülü mekn, çapraz eksenlerde *eksedralarla* desteklenir. Yapı 1639'da türbeye dönüştürülürken, içindeki 3,20 x 2,50 m boyutlarında mermer vaftiz havuzu dışarı çıkarılarak aradaki küçük avluya taşınır (Eyice 1984: 16). Kilise'nin kuzeydoğu köşesinde daire planlı *skeuphylakion* (hazine yapısı) kilisenin değerli eşyalarının korunması amacıyla yapılmıştır. Yapının iç çapı 11,50 m, dış çapı 14,50 m'dir. İte duvarlara açılan 12 nişle hareket sağlanmıştır.

557 yılının Aralık ayındaki büyük bir deprem, Ayasofya'nın kubbesine ve olasılıkla içindeki liturjik eşyalara zarar vermiştir. Genç İsidoros daha sonra kubbeyi

yeni bir tasarımla yeniden inşa etmiştir. Kilise 562 yılının “İsa'nın Doğumu Yortusu”nda (Christmas günü) törenle açılır (Müller-Wiener 2002: 86).

869'daki büyük depremde, kubbenin batı kemerinde oluşan çatlaklar onarılır. Atriumda dış narteksin önündeki dört payanda, I. Basileios döneminde (867-886) yapılmıştır (Müller-Wiener 2002: 87). *Horologion*'un da (saat kulesi) aynı yıllarda yapıldığı düşünülmektedir (Berger 2004: 59-73). II. Basileios döneminde (976-1025) Ermeni mimar Trdat, yapının bezemelerini yenilemiştir. 989'daki depremde batıdaki kubbe kemeri ile kubbenin bir bölümünün yıkılmasının ardından yapılan onarımlarla 994'te kilise yeniden hizmete açılır (Müller-Wiener 2002: 88).

11. yüzyılın ilk çeyreğinde sütun başlıkları, gümüş ve altınla kaplanmıştır. 1064-1075 arasında bema bölümü daha görkemli donatılmıştır. 1203'te Bizanslılarla İstanbul'da yaşayan Latinler arasında çıkan çatışmada kent ateşe verilir. 1204'teki Latin yayılması ile kilise, Venedikli din adamlarının eline geçer. 1205'te yapının içinde, Latin geleneğinde yeni bir altar yapılır. 1261'de Bizanslıların kenti geri alması ile kilise, Ortodoks liturjisine göre düzenlenerek yeni bir altar, ambon ve solea yapılır (Müller-Wiener 2002: 88-89).

1317 yılında yapının dışındaki büyük payandalar yapılır. 1343'te büyük ölçekteki depremler sonucunda yapının duvarlarında büyük yarıklar oluşmuştur. 19 Mayıs 1346 yılındaki depremde ise ana kubbenin yaklaşık üçte biri, doğu kemeri, doğudaki yarım kubbenin bir bölümü yıkılır ve onarım çalışmalarına hemen başlanır (Müller-Wiener 2002: 89).

Ioannes VI. Kantakuzenos (1347-1354) Döneminde, 1353 sonunda ana kubbe yeniden yaptırılır. Onarım çalışmalarının giderleri, Moskova Dükü'nün bağışları ve genel vergilerle karşılanarak, *Stratopedarch* (Büyük Kumandan) Astras ve İtalyan Giovanni Peralta yönetiminde yürütülür (Müller-Wiener 2002: 91).

Iustinianos döneminden itibaren yapının içi mermer kakma levhalar, sütun başlıkları, korkuluk levhaları arşitravlarla, duvarlar mozaiklerle bezenmiştir. Panolardaki mozaiklerde, Geç Antik sanatın etkisiyle betimlenmiş meyveler, çiçekler ve geometrik motifler, altın varak sürülmüş *tesseralar* arasında renkli taş ve cam parçaları ile oluşturulmuştu. *İkonoklast* (İkonakırıcı) Dönemde (726-843), her türlü öyküleyici sahne örtülmüş ya da kazanılmıştı. Makedonya Hanedanlığı'nda, özellikle I. Basileios (867-886) ve II. Konstantin Porphyrogenetos (913-959) dönemlerinde kilisenin duvarlarının neredeyse tamamı İsa, Meryem, azizler ve imparator imgeleri ile donatılmıştır. Mozaiklerin büyük bölümü, 1346 yılındaki depremlerde zarar görmüştür.¹

1453 yılında fetihten sonra mozaikler sıvanarak örtülmüş, böylelikle de korunmuştur.

Günümüze Gelen Mozaikler

Güney giriş holünden nartekse girilen kapı üzerindeki 10. veya 11. yüzyıla ait olduğu öne sürülen mozaikte, tahtta oturan Meryem ve Çocuk İsa, solda I. Iustinianos Ayasofya Kilisesi'nin maketini, sağda ise Büyük Konstantinos imparatorluğun başkenti Byzantion'un maketini sunarken gösterilir.

İç narteksten naosa girilen dokuz kapıdan ortadaki İmparatorluk Kapısı üzerinde 9. yüzyıl sonlarına tarihlenen mozaikte, tahtında oturan İsa, İmparator VI. Leo (886-912) *proskynesis* duruşta diz ckp, ellerini yakarır biçimde uzatarak betimlenmiştir. İsa'nın iki yanında Meryem'in ve Başmelek Gabriel'in madalyonlar içinde bst portreleri sahneyi sınırlamaktadır.

Naosun iki yanında çift sıra kemerli pencerelerin yer aldığı kuzey ve güney *timpanum* duvarlarında piskoposlar, peygamberler ve baş melekler betimlenmiştir. Her fiğr benzer bir duruşta, sol ellerinde İncil taşırken, sağ elleriyle de kutsar biçimde gösterilir.

Kubbedeki olasılıkla 9. yüzyılda yapıldığı düşünülen Pantokrator mozaiği günümüze gelememiştir (Mango 1962: 87). Kubbeye geçiş elemanı olan pandantiflerde *Kerubim* ve *Seraphimler* (altı kanatlı göksel varlıklar) betimlenmiştir. Bunlardan doğudaki ikisi mozaik tekniğinde özgün olup, Fossati'ler tarafından eksik bölümleri tamamlanmıştır; batıdakiler boyama kopyalarıdır.

Apsis yarım kubbesine yapılan, altın yaldız zemin üzerinde tahtta oturan Meryem ve Çocuk İsa mozaiği, olasılıkla 9. yüzyılda Patrik Photius'un açılışını yaptığı özgün mozaiktir. Ancak 1364 depreminde zarar görmüş olmalıdır. Apsis kemerinin kuzey ve güney yanlarındaki 9. yüzyıl öncesine tarihlenen baş melekler Mikhael ve Gabriel fiğrlerinden Mikhael'in, tme yakın bölümü yok olmuştur.

Ayasofya'daki günümüze gelebilmiş mozaiklerin bir bölümü de galeri katındadır. Kuzey galeride İmparator Aleksandros'un (886-912) boy portre mozaiği, 912-913 yıllarında yapılmıştır. Frontal duruştaki imparator, başında altın ve incilerle bezenmiş imparatorluk tacı *camelaucum* ile imparatorluk giysisi içinde gösterilmiştir.

Güney galerinin doğu duvarında tahtta oturan İsa, iki yanında İmparator IX. Konstantinos Monomakhos (1042-1055) ile İmparatoriçe Zoe'yi konu alan mozaik 1028-1034 yıllarına tarihlenir.

Resim 2: İsa, IX. Konstantinos Monomakhos ve İmparatoriçe Zoe mozaiği (S. Doğan Arşivi)

Mozaik ilk yapıldığında Zoe'nin önceki Paphlagonya'lı eşlerinden biri yer alırken, daha sonra 1041'de, IX. Konstantinos'un yüzü eklenerek 1042'de tamamlanır. İmparator elinde para kesesi, imparatoriçe ise rulo taşır. Sahne olasılıkla imparatorluğun kiliseye bağışını anlatır (Resim 2).

Resim 3: Deesis mozaiği (S. Doğan Arşivi)

Güney galerinin orta bölümündeki Deesis mozayiğinde ortada İsa, iki yanında Meryem ve Vaftizci Yahya'nın, insanlığın kurtuluğu için İsa'ya yakarışları gösterilmiştir (Resim 3). Mozaik, 1261 yılında Haçlıların başkentten atılmalarının ardından yapıldığı düşünülerek, 13. yüzyıl sonlarına tarihlenir (Kleinbauer vd. 2004: 77).

Güney galerinin doğu sonunda yer alan ikinci sahne, Meryem ve kucağında Çocuk İsa, iki yanında İmparator II. Ioannes Komnenos ile Eirene'in betimlendiği mozaiktir. 1118 yılında olasılıkla II. Ioannes ve Eirene'in tahta çıkmaları onuruna yapımına başlanan sahnenin yanına 1122 yılında oğulları Prens Aleksios'un portresi eklenmiştir. İmparator elinde para kesesi, imparatoriçe ise bir rulo tutarken betimlenmiştir (Kleinbauer vd. 2004: 70).

V. Ioannes Palaiologos (1341-1391), kubbenin doğu kemerinin mozaik bezemesini, ana kubbedeki Pantokrator mozayiğini, pandantiflerde Kerubim ve Seraphim mozaiklerini yaptırır (Kleinbauer vd. 2004: 62).

Ayasofya Camii

Fatih Sultan Mehmed'in (1451-1481) Konstantinopolis'i 29 Mayıs 1453 tarihinde ele geçirmesinin ardından kentin ana camisi ilan edilen Ayasofya, 15. yüzyılın ilk yarısında, çevresinde hasar görmüş yapılarla sarılmış durumda idi. Kilisenin eksenini doğuya yönelik olduğundan, on derece güneye doğru yeni bir eksen oluşturularak *mihrap* ve *minber* yapılırdı. Mihrabın yanındaki duvarlara asılan Hz. Muhammed'e ait seccadeler ile zafer sancakları, bugün yerinde değildir. Camiye dönüştükten hemen sonra üç gün içinde yapının güneybatı köşesinde ilk ahşap minare eklenmiştir. Bu minarenin yerine II. Selim döneminde (1566-1574) yeni bir minare inşa edilmiştir. Caminin kuzeybatısına kentin ilk medresesi yapılırdı (Müller-Wiener 2002: 91, Akgündüz vd. 2005: 237, 240-241).

Osmanlı Döneminde yapıdaki mozaiklerin üzeri siva ile örtülmesine karşın, galeridekiler açıkta bırakılmıştır. Kubbedeki Pantokrator İsa mozayiğinin kaldırılabilmesi için 50 m. yükseklikte bir iskelenin kurulması gerekmiştir; ancak usta ve mühendislerin surların onarımında ve yeni başkentten diğer imar işlerinde görevli olmaları nedeniyle bu mozayiğin kapatılması işi ertelenmiştir. Apsis yarım kubbesindeki Meryem ve Çocuk İsa imgesi ise, Hz. Muhammed'in Meryem'e duyduğu saygı nedeniyle rtlmemiştir. Pandantiflerdeki Kerubim ve Seraphim'lerin sadece yüzleri silinerek kanatları açıkta bırakılmıştır (Kleinbauer 2004: 62).

Ayasofya'da, her padişah döneminde yeni bezemeler ve eklemeler yapılmıştır (Necipoğlu 1993: 195-225). II. Bayezid (1481-1512) kuzeydoğu köşeye ikinci minareyi ekletir. I. Süleyman'ın 1526 yılında Macaristan seferi sırasında Buda Katedrali'nden savaş ganimeti olarak aldığı dev şamdanlar ise mihrabın yanına yerleştirilir (Akgündüz vd. 2005: 314-315, 343). Sultan II. Selim (1566-1574), 1509 depreminde zarar gören eski minareleri yıktırıp yenilerini yaptırır. 1572'de dördüncü minarenin yapımı için görevlendirilen Mimar Mehmet Ağa yapının temellerinin ve payandalarının onarılması gerektiğini önermiştir. Baş Mimar Sinan, büyük yapısal güçlendirme çalışmalarına başlayarak dıştaki payandaları onarır (Akgündüz vd. 2005: 351). II. Mehmet'in yaptırdığı güneybatıdaki ağırlık kulesinin üzerinde yer alan minare, duvarlara ve tonozlara itki gücü olduğu gerekçesi ile yıktırılmış; caminin duvarlarından uzakta yeni bir minare yapılmıştır.

Sultan III. Murad döneminde (1574-1595) onarım çalışmaları sürdürülür, iki yeni minare, kubbenin üzerindeki altın âlem ile caminin içinde mermer mahfiller yaptırılır. Bergama'dan getirilen mermer küpler, süsleme amacıyla yapının içine yerleştirilir. Yapının güney köşesinde Patrikhane'den kalan bölümlerin yıkılmasının ardından Mimar Sinan burada 1576-1577 yıllarında II. Selim için türbe inşa eder. 1595'te Mimar Davud Ağa, III. Murad için altıgen planlı bir türbe yapar. Türbede III. Murad'ın yanına Safiye Sultan ve pek çok şehzade gömülür (Akgündüz vd. 2005: 369-376, 383).

1594-1597 arasında medresede, 1607-1609 yıllarında içteki bezemelerde, kapılarda, dışta ise çatıların kurşun kaplamalarında onarımlar sürdürülmüştür. Mimar Dalgıç Ahmed Ağa'nın, III. Mehmed için tasarladığı sekizgen planlı türbede, sultanın yanına Valide Sultan ve öteki şehzadeler de gömülür. Eski vaftizhane, Sultan I. Mustafa için türbeye dönüştürülür. Daha sonra aynı yere Sultan İbrahim (1640-1648) ve ailesi de gömülür; güney köşesine bir de sebil eklenir (Akgündüz vd. 2005: 411-413).

Sultan IV. Murad (1623-1640), Teknecizade İbrahim Efendi'ye iç mekânda kalem işi bezemeler ile Kur'an sûreleri ve ilk halifelerin adlarını yazdırır. Mermerden yeni bir kürsü yaptırır. 1717 yılında iç dekorasyon yenilenerek, hala açıkta olan mozaiklerin üzeri sıvanır (Akgündüz vd. 2005: 405). 1729'da Baş Mimar Mehmed Ağa, Sultan III. Ahmed (1703-1730) için yeni bir *Mahfil-i Hümayun* (hünkâr mahfili) yapar (Akgündüz vd. 2005: 419).

Sultan I. Mahmud (1730-1754), caminin güneyinde yeni bir kütüphane (1738), ön avluda bir şadırvan (1739), hazine binasında bazı onarımlar

(1742), dış avluda bir okul ve çeşme (1742), caminin kuzeyinde bir imaret (1743) gibi çok yönlü imar çalışmalarını üstlenmiştir (Akgündüz vd. 2005: 424-465).

1754, 1766 ve 1802 yıllarındaki depremlerin verdiği zararlar ve bakımsızlık sonucunda 1809 ve 1846 yıllarında küçük onarımlar yapılır (Müller-Wiener 2002: 93).

Sultan Abdülmecid Döneminde Yapılan Onarımlar

Osmanlı Döneminde Ayasofya'da yapılan en kapsamlı çalışma, Sultan Abdülmecid'in gerçekleştirdiği onarımlar ve yeni eklemelerdir. 19. yüzyılda Sultan Abdülmecid (1839-1861), caminin harap durumu, kubbedeki çatlaklar ve yıkılmak üzere olan eğilmiş sütunlar nedeniyle, İsviçreli mimar Gaspare Fossati'yi, caminin onarımı için görevlendirir. Onarım giderlerinin büyük bölümü, Şeyhülislam Mekkizade Mustafa Asım Efendi'nin mirasıyla karşılanmıştır. O dönemde Rus Elçiliğinin yapımı nedeniyle İstanbul'da olan Gaspare (1809-1883), yanında kardeşi Giuseppe (1822-1891) ile birlikte çalışır (Mango 1962: 12-16, Schlüther 1999: 139-148).

Fossati Kardeşlerin Ayasofya'da gerçekleştirdikleri onarım çalışmaları, sekiz grup altında toplanabilir: 1. Statik sağlamlaştırma, 2. Mimari bezemelerdeki yenilemeler, 3. Dış cephelerin onarımı, 4. Mimari eklemeler, 5. Yeni bezemeler, 6. Yeni donatılar, 7. Mozaiklerdeki çalışmalar, 8. Ayasofya çevresindeki düzenlemeler.

1. Statik Sağlamlaştırma: Kilisenin galerisindeki 12 eğilmiş sütun düzeltilir. Bunlar, güneydoğu eksedrada doğudan batıya doğru dördüncü ve beşinci; güneybatı eksedrada batıdan doğuya doğru üçüncü, dördüncü, beşinci ve altıncı; kuzeybatı eksedrada batıdan doğuya doğru üçüncü, dördüncü ve beşinci; kuzeydoğu eksedrada doğudan batıya doğru üçüncü, dördüncü ve beşinci sütunlardır. Onarımlarda galeri katında eksedralardaki sütunları düzeltmek için, sütun kaideleri çıkarılmış, sütunlar özgün yerlerine kaydırılarak altına yeni kaideler yerleştirilmiştir. Yeni sütun kaideleri, 6. yüzyıla ait olanlardan farklıdır. Özgün kaideler, altlarındaki kare prizma tabanlarla (plinthus) *monolith* yani yekparedirler ve her biri farklı bezemeye sahiptir (Resim 4).

Statik çalışmaların bir diğerinde Gaspare Fossati, kubbeyi kuzey ve güneyden destekleyen iki büyük yan kemerin ağırlığıyla galerideki sütunların eğildiğini saptamıştır (Mango 1962: 112-113). Raporunda, baskıya neden olan iki yan kemerin itki gücünü hafifletmek için demirle bağlanmasını önerir. Ancak, bunun yapılıp yapılamadığı anlaşılamamıştır.

18. yüzyıl sonundaki depremlerde, özellikle 1766 yılında kubbede oluşan çatlaklar, onarımlar sırasında doldurulmuştur. Kubbeyi sağlamlaştırmak amacıyla kasmağa dıştan iki madeni halka bağlanır; bunların üzeri alçıdan bezemeli bir kornişle örtülür (Mango 1962: 13, Tanyeli vd. 2004: 23-58).²

Resim 4: *Galeri, kuzeydoğu eksedra (S. Doğan Arşivi)*

Fossati'ler, ana kubbenin dışında, kuzey ve güneyde yer alan ikişer payandayı, yapısal bir işlevi olmadığı gerekçesiyle kaldırmışlardır. Gaspare, kubbenin kuzey ve güneyindeki dört payandayı yıktırdıktan sonra, bundan ve önceki onarımlardan kalan molozları da temizler. Aynı zamanda bütün kubbeler onarılarak, kurşun çatılar yenilenir (Antoniades 1907-09: III, 108, Mango 1962: 13, Ćurčić 2004: 7-22).³

Onarımlar sırasında kubbenin kuzeydoğu ve güneydoğu köşelerinde yer alan, içi merdivenli iki ağırlık kulesi kaldırılır (Mango 1962: 13). Gaspare Fossati'nin örtü sistemindeki çalışmaları sırasında ağırlık kulelerini kaldırması, kubbenin ana kemerlere inen ağırlığını hafifletmek amacını taşır.⁴

2. Mimari Bezemelerdeki Yenilemeler: Mimari onarımlar sürdürülürken, yapının içindeki bezemelerde de onarım yapılır (Resim 5). Yapının kuzey ve güney yan nefleri ile galeri katındaki mermer kornişler yenilenir. Ana nefteki mimari bezemelerin iyi durumda olmasına karşılık, yan nefler ve galerideki süslemeler 1815 yılındaki onarım sırasında hasar görmüştür. Fossati, önce kornişleri duvara bağlayan eskimiş mengeneleri yenileriyle değiştirir; ardından süslemenin yerleşeceği yüzeyleri yeniden sıvadıktan sonra mermer korniş parçaları yerleştirir. Ayasofya'nın duvarları *verde antico*, *pavonazetto*,

su mermeri, porfir gibi farklı mermer panolarla kaplıydı. Onarımlarda eski mermer parçaların yanında *stucco lustro* (mermer taklidi boyama) tekniği ile kaplamaların biçim ve rengine benzer boyalı alçı kullanılmıştır (Schlüther 2000: 181). Çalışmanın sonuna doğru, süslemeler üzerindeki kirler temizlenerek parlatılmıştır. İç *narteksin* batı duvarındaki özgün mermer kaplamaların bir bölümü bugün yerinde yoktur. Bunlar, Fossati'lerin onarımı sırasında da var olmadıklarından mermer benzeri boyanmıştır. Bu çalışma İtalyan ressam Antonio Fornari'nin danışmanlığında yapılmıştır (Dirimtekin 1960: 27, Mango 1962: 13-14, Kinross 1972: 118).

Resim 5

Resim 5: Litografi Albümü, Levha 3 (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi)

Bezemelemler arasında yan nefleri, narteksi ve galeriyi boydan boya dolaşarak genellikle kapı lentolarının düzeyinde ve örtü sistemine geçişte yer alan alçı kornişler onarılmıştır. Yan nefler ve narteksteki kornişler ile galeri katında kuzey ve güney galerilerde asma yaprakları, batı galeride kıvrık dal ve çiçek motifli kornişler Fossati'lerce özgünlerine benzer biçimde tamamlanmıştır (Hawkins 1964: 131-135).

Yapının güneydoğusundan galeriye çıkışı sağlayan payandanın üzerindeki tuğla minare, külahın hemen altına bir mermer friz eklenerek diğer üç minarenin seviyesine yükseltilmiştir (Byzantios 1851: 508, Emerson vd. 1950: 30,

Mango 1962: 16). Minare, güneydoğu payandanın üzerinde, kireç taşından yapılmış bir kare prizma kaide üzerinde, 16 köşeli tuğla gövdenin ve şerefenin üst bölümünde incelerek yükselmekteydi. Gaspare Fossati, minarenin konik külahını kaldırır, *girland* (çelenk) bezemeli bir friz ekleyerek külahı tekrar yerleştirir. Böylece minare, öteki üçü ile aynı yüksekliğe ulaşır. Bu bezemelerdeki antik sanatın izlerini taşıyan girland kabartmalar, 19. yüzyılda Batı etkisindeki Osmanlı sanatına örnek oluşturur (Emerson 1950: 29-30).⁵

Resim 6: *Litografi Albümü, Levha 19 (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi)*

3. Cephelerin Onarımı: Onarımlar sırasında yapının dış cepheleri dönüşümlü olarak yeşil ve sarı şeritlerle boyanır (Lethaby -Swainson 1894: 148, Mango 1962: 15).⁶ Aynı zamanda yapının çevresi düzenlenerek, yangına engel olmak amacıyla ahşap binalar yıktırılmıştır (Koçu 1960: 1446, Dirimtekin 1960: 12)⁷ (Resim 6).

4. Mimari Eklmeler: Yapının doğusunda, mihrabın sol tarafında yer alan dehlizin içindeki eski hünkâr mahfili kaldırılarak, yerine kuzeydoğuda, apsisin önündeki kuzeydoğu eksedranın doğu payesine ve yapının doğu duvarına bitişik yeni bir mahfil inşa edilmiştir. Eski hünkâr mahfilinin mihraba bakan yüzü, altın yaldız bezemeli dört sütunun taşıdığı bir çıkma ile belirlenmiştir. Önde III. Ahmet'in yaptırdığı altın yaldızlı bir şebeke yer almaktadır. Mahfilin duvarlarındaki 16. yüzyıl İznik yapımı çinilere göre, mahfil bu döneme tarihlendirilir (Akgündüz vd. 2005: 419-420).

Fossati'lerin onarımı sırasında mahfilin çıkması, sütunları ve merdiveni kaldırılır. Gaspare Fossati'nin "Bizans biçeminde" diye tanımladığı hünkâr mahfil, mermerden yapılmıştır.  Fatih Camii avlusundan getirilen sekiz sütun üzerinde yükselen mahfil, akantus yaprakları ile bezenmiş altın yaldızlı şebekelerle çevrilerek altı köşeli eğimli külahla örtülmüştür. Klahın zerine Sultan'ın simgesi olarak yaldızlanmış radyal ışınlı güneş yerleştirilir. Mahfil taşıyan sekiz sütunun başlıkları ile şebekeler arasındaki küçük sütun başlıkları, örtü sistemine geçişteki kornişler ve çatıyı çevreleyen akantus yapraklı bezemeler altın yaldızla boyanmıştır (Resim 7). Son araştırmalarda sütunlar arasında yer alan *à jour* (delik işi) tekniğindeki mermer korkuluklar 6. yüzyıl levhaları olup, Fossati'lerce burada yeniden kullanıldığı ortaya konmuştur (Guidobaldi 2004: 491-529, Guiglia 2005: 180-181).

Hünkâr mahfilinin bir geçit ile kilisenin kuzeydoğusundaki dikdörtgen planlı bir salona bağlanmasıyla da burada bir hünkâr dairesi oluşturulmuştur. Bu bölüme yapının doğusundan girilir. Girişte bir n mekn, buraya açılan bir kapıdan geçilen küçük bir oda, günümüzde bir kahve ocağı ve tuvalet olarak kullanılmaktadır. Buradaki küçük oda, sultanın camiye geldiği zaman kısa süreli dinlenmesi ve bazı kabuller için hazırlanmıştır. Fossati'nin, bu odada kullanılmak üzere yaptırdığı masanın bugün nerede olduğu bilinmemektedir. Giriş holünden geniş bir dehlizle, penceresi olmayan ana salona girilir ki, hünkâr mahfile bu salondan geçilmektedir.

Resim 7: Hünkâr Mahfil (S. Doğan Arşivi)

Salonun duvarları, İtalyan ressam Antonio Fornari'nin Mekke ve Medine betimlemeleri ile bezenmiştir. Ayrıca İtalyan sanatçı N. Lanzoni'nin 57 cm çapında yassı bir mermer levha üzerine mozaik tekniğinde yaptığı Sultan Abdülmecid'in tuğrası da burada asılmıştır (Lethaby-Swainson 1894: 148, Mango 1962: 15-16).⁸ Levhada, yeşil *tessera*'lardan oluşan tuğra, altın yıldız zemin üzerinde yer alır.⁹

Hünkâr mahfili'nin III. Ahmed Çeşmesi karşısındaki giriş kapısı üzerinde de Abdülmecid'in tuğrası bulunur. Tuğranın altındaki imzasız ve tarihsiz bir yazıt, 1849'da Hattat Kazasker Mustafa İzzet Efendi tarafından yazılmıştır (Akgündüz vd. 2005: 516).

Caminin avlusu içinde, avlu kapısının doğusunda ve yapının güneybatısında bir *muvakkithane* (vakit odası) inşa edilmeye başlanır, caminin onarımı bitirildikten sonra yapımı tamamlanır (Eyice 1983: 15-24).¹⁰ İnşaataın müteahhidi Mısırlı Yani Kalfa'dır (Akgündüz vd. 2005: 516-517). Muvakkithane kare planlı, orta bölümü yüksek bir sekizgen kasnak üzerinde küçük bir kubbe ile kasnağın çevresinde kalan yan bölümlerin üzeri geniş eğimli çatı ile örtülmüştür. Yapının güneyi caddeye bakan dış cephedir (Resim 8). Güney ve batı cephelerin duvar örgüsünde kesme taş kullanılmıştır. Güney, batı ve kuzey cephelerde üç pencere, simetrik ve eşit aralıklarla yerleştirilmiştir. Kuzey ve doğu cepheler ile kubbe kasnağı sıvalıdır. Kasnakta dik eksenlerde olmak üzere dört pencere açıklığı, küçük ve alçı şebekelidir. Yapıya giriş, kuzey cephedeki kemerli bir kapı ile sağlanır. Kapının ve pencerelerin mermer çerçeveleri ile pencerelerdeki demir şebekeler, *II. Ampir* biçimindedir. Pencerelerin tümü beşik kemerlidir. Yapının saçak hattı ve kasnaktan kubbeye geçiş, silmelerle vurgulanmıştır.

Muvakkithanenin içinde merkezde kubbe kasnağının altında, ince mermer sütunlarla desteklenen bir bölümde sütunların üzerinde küçük, *Dor* sütun başlıkları birbirine yarım daire kemerlerle bağlanır. Kemer aralarındaki ince pilasterler arasında kalan kemer yüzeyleri, kabartma girlandlar, asma yaprakları ve üzüm salkımlarıyla bezenmiştir. Yapının zemini mermer döşenmiştir. Bugün muvakkithanede, sütunlar arasına bölmeler yerleştirilmiştir ve müzenin arşiv ofisi olarak kullanılmaktadır. Merkezde bulunan sabit mermer kaideli yuvarlak masanın dışında, döneminden kalan mobilya yoktur. A. Akar, muvakkithane içinde bulunan "London Prior" marka, Türk işi çerçeveli bir saatin işler durumda olup kullanıldığını belirtmiştir. Ancak günümüzde saat yerinde yoktur (Akar 1971: 281, 286-287).¹¹

Resim 8: Muvakkithane, güney cephe (S. Doğan Arşivi)

Bugün Ayasofya Külliyesine ait I. Mahmud Kütüphanesi okuma salonunda iki saat ile Kütüphane'nin kitap hazinesinde bir saat bulunmaktadır. Bu saatlerin Muvakkithane'ye ait olup olmadıkları tespit edilememiştir (Akgündüz vd. 2005: 772, 774).

5. Yeni Bezemeler: Fossati kardeşler, onarım çalışmaları kapsamında, Ayasofya Camii'nin içinde yeni bezemelere de yer vermiştir. Apsiste, Osmanlı Döneminde alçı şebeke ve vitrayla kapatılan, üçü altta, üçü üstte olmak üzere toplam altı pencereden üçünün camlarını, adı saptanamayan bir Türk usta yeniden hazırlamıştır (Mango 1962: 15).¹²

Kubbeyi taşıyan büyük payeler üzerine, galeri katı seviyesinde, sekiz büyük kaligrafi levhaları asılır (Mango 1962: 15, Kumbaracılar 1970: 74). Levhalar üzerindeki hatları, Kazasker Mustafa İzzet Efendi, 1849 (H. 1265)'da yazmıştır.¹³ Yeşil renkli levhaların üzerinde altın yaldızla yazılmış “Allah”, “Muhammed”, “Ebu Bekir”, “Ömer”, “Osman”, “Ali”, “Hasan” ve “Hüseyin”in adları okunmaktadır (Resim 9). Mustafa İzzet Efendi'nin küçük boyutlarda yazdığı hatlar, öğrencileri Şefik Bey ve Ali Efendi tarafından kareleme yöntemiyle büyütülmüştür. Dairesel levhalar caminin içine asıldıktan sonra, altın varaklar halindeki yazılar, levhalar üzerine yerleştirilir. *Bahriye* (Deniz Kuvvetleri) marangozhanesinde yaptırılan levhalar, parçalardan oluşmaktadır. Levhaların çapı yaklaşık 7.50 m, hattat imzası ise 1.75 x 0.95 m boyutlarında, yazılarda kullanılan kalem ağzı genişliği 0.35 m'dir (Kumbaracılar 1970: 74).

Levhaların yapımında nakkaş başı Abdullah Efendi başkanlığında Osman, Mehmet, Bekir, Arap Said ve Mısırlı lakabı ile kayıtlı nakkaşların emeği geç-

miştir. Levhaların kenar kabartmalarını da Dimitri ve Andon adlı sanatçılar hazırlamıştır (Akgündüz vd. 2005: 510). Ayasofya'nın müzeye dönüştürülmesinden sonra indirilerek kuzey yan nefte korunan levhalar, 1948 yılında tekrar yerlerine asılmıştır.¹⁴

Kaligrafi levhalarıyla aynı zamanda kubbenin merkezine de bir madalyon içinde Kur'an'dan bir ayet yazılmıştır. Yeşil bir zemin üzerinde Mustafa İzzet Efendi'nin altın yaldızlı yazısı, Kuran'ın 24. Âyeti'nin 35. Sûresi'ni içerir (Akgündüz vd. 2005: 505).¹⁵

Resim 9: Halife Ebubekir yazılı levha (S. Doğan Arşivi)

Buna göre burada,

“Bismillahirrahmanirrahim. Allah göklerin ve yeryüzünün nurudur.

Işık onun kendisidir; camdan giren ya da sabah yıldızının saçtığı ya da yanan kordan yayılan değil.” denilmektedir.

Bezemelerine göre Fatih Dönemine tarihlenen ancak Fatih'ten sonra pek çok değişiklik geçiren mihrap, 16. yüzyıla ait III. Murat Döneminde yapılan minber, müezzin mahfilleri ve vaaz kürsüsü onarımlar sırasında yaldızlanır. Bu çalışmalarda mermer zemin üzerine altın yaldız boya ile yapılan bezemeler arasında, II. Ampir biçiminde palmet motifleri de izlenir (Mango 1962: 15, Akgündüz vd. 2005: 315, 370-375).¹⁶

6. Yeni Donatılar: Onarımlar sırasında caminin aydınlatma elemanları da yenilenir. Yapı, orta nefte kubbeden aşağıya sarkan ve ayrıca galeride sütunlar arasında yer alan kandillerle donatılır. Kandiller, 19. yüzyıl Viktorya bi-

çemindedir. Üzerlerindeki palmetler, Türk ve Batı bezemelerinin karışımı olarak değerlendirilir (Resim 10). Gaspare Fossati'nin, Türk ustalarca bronzdan döküldüklerini belirtmesine karşın, kandillerin ahşap oldukları ve üzerlerinin altın yaldızla boyandıkları saptanmıştır (Lethaby - Swainson 1894: 120, Mango 1962: 15).¹⁷

Resim 10: Kandil avizeler (S. Doğan Arşivi)

Fossati'lerin onarımları sırasında caminin zemini boydan boya, Uşak halıları ve Mısır'dan getirilen hasırlarla döşenir. 88 yekpare halı getirilmiş olmasına karşın, 14'ü fazla gelir; aynı zamanda kapılara perdeler asılır (Akgündüz vd. 2005: 501-502).¹⁸

İç narteksten naosa geçişi sağlayan beş kapıya, yeni ahşap kanatlar takılır. İç narteksteki özgün Bizans kapı kanatlarının ne zaman çıkarıldığı bilinmiyor. E. M. Antoniadès, kanatların Latin yağmaları sırasında götürüldüğünü, bugünkü kapıları, VIII. Mihail Palaiologos'un (1259-82) yaptırdığını belirtir (Antoniades 1907-09, I: 159). C. Loos'un 1710 yılındaki çizimlerinde günümüzdeki kapılardan farklı kapı kanatları görülür. Günümüzde var olan kanatlar, Fossati'ler'in ekledikleri olmalıdır (Mango 1962: 15).

Galeride naosa bakan sütunlu ve araları taş bezemeli levhaların önünde ve üstte örtü sistemine geçişte yer alan korkuluklar, ahşaptan yenileri ile değiştirilir. Yükseklikleri 1 m'den az olan bu korkuluklar, olasılıkla duvarlardaki bezemelerin yapımında ve onarımlarda kullanılmak üzere yapılmıştır. Yapıyı

boydan boya dolaşan yeni korkuluklar da 19. yüzyıl Viktorya biçemindedir (Peschlow 1980: 100).¹⁹

7. Mozaiklerdeki Çalışmalar: 19. yüzyılda Ayasofya'nın duvarlarındaki sıvalar bozulmuş, altında yer yer mozaikler ortaya çıkmıştı. Fossati'ler, Ayasofya'nın mimari onarımlarından sorumlu olmalarına karşın, çalışmalar sırasında Abdülmecid'in izniyle sıvaları kaldırıp, açığa çıkan mozaikleri onardıktan sonra suluboya ve karakalem çizimlerle belgelemişler, daha sonra figürlü panoları siva ile kapatmışlardır (Teteriatnikov 1998: 3-25). Böylelikle bir kısmı korunmasa da, günümüze ulaşan resimleri, Fossati Kardeşlerin çalışmalarına borçluyuz. Günümüze gelemeyenleri de yine onların çizimlerinden öğrenmekteyiz.

8. 1851-1858 Yılları Arasında Ayasofya Çevresindeki Düzenlemeler: 1849 yılında Ayasofya Camii'nin ibadete açılmasına karşın, onarım ve bakım çalışmaları Abdülmecid'in saltanatının sonuna kadar sürdürülmüştür (Akgündüz vd. 2005: 563). 1858 veya 59 yıllarında İstanbul'dan ayrılıncaya kadar Gaspare, bu çalışmalara katkıda bulunmuş olmalıdır. Bu çalışmalar kapsamında, 1851'de Ayasofya ve Sultan Ahmed Camilerinin çevresi ile bazı mahallelerin kaldırımları onarılır. 1852'de I. Mahmud'un hayratından olan imaretin fırını ve mutfuğu onarılır. 1853'te Sultan Ahmed ve Ayasofya Camilerinin imareti ve ek yapılarına gelen içme suyunun, Edirnekapı dışında bulunan teraziden, Bozdoğan kemerlerinin sonuna kadar olan ana su yolu onarılır, suyunun zarar gören kurşun boruları yenilenir.

1854'te Ayasofya'nın avlusunda yeni yapılan muvakkithane'nin bitişiğindeki sıra muslukların hazinesi ile öteki eskimiş bölümlerin onarımı gerçekleştirilir. 1857'de Ayasofya'nın şadırvanlı avlusundan Bâb-ı Hümâyûn Caddesi'ne uzanan Türbe Sokağı'nın döşeme taşları onarılır. 1857-58 yıllarında Ayasofya'nın kurşunları onarılarak yeni kurşun çatılar yapılır, Kasr-ı Hümâyûn avlusunun üst örtüsü yenilenir (Akgündüz vd. 2005: 563-567).

Fossati'lerin Ayasofya'daki Onarım Çalışmalarını Aktaran Belgeler

Litografi Albümü: Gaspare Fossati'nin Ayasofya'daki çalışmalarını belgeleyen Albüm, 1 Haziran 1852 yılında Londra'da yayımlanır. Fossati, kitabını, onarım görevini kendisine veren Sultan Abdülmecid'e adanmıştır. Fossati, Ayasofya ve çevresinin o güne dek resmedilmemiş açılardan görüntülerine yayınında yer verir. Albümdeki Ayasofya'yı gösteren, 36 x 53 cm. boyutunda renkli *litografi* (taş baskı) 25 levhayı, Belçikalı litografi ustası Louis Haghe (1806-85) basmıştır.

Albüm üç ayrı özellikte basılır: elde boyanan ve mukavva üzerine yaptırılan büyük boy albüm; kütüphanelere konulmak üzere büyük boy kağıtlar ile ciltlenmiş orta boy albüm; küçük kağıtlar ile sulu boya yapılarak ciltlenmiş albüm. Bu üç farklı albümün fiyatları da farklıdır; birincisi 10 Sterlin 10 Şilin, ikincisi 7 Sterlin 7 Şilin, üçüncüsü 4 Sterlin 4 Şilin'dir. 22 Ocak 1854 tarihli irade gereğince, albümün farklı çeşitlerinden onbeşer adet alınması uygun görülmüştür. Rağıp Paşa Kütüphanesi'nde korunan onbeş albümden biri *Mabeyn-i Hümayûn* (Sultan'ın Sarayı) Kütüphanesi'ne, birer nüshası *Erkân-ı Harbiye-i Umumiyye*'ye (Genel Kurmay), *Devâir-i Bahriye* (Deniz Kuvvetleri) ve *Hendesehane-i Mülki* (Mühendis Mektebi) Kütüphanelerine gönderilir (Akgündüz vd. 2005: 527-528).

Albümün kaç adet basıldığı bilinmemektedir. Ancak bilinen ciltli nüshalar, iki ile dört renk baskılıdır. Serinin bazı nüshaları özel olarak daha özenli yapılmıştır. Bu nüshalardan Fossati'nin Ocak 1853 tarihinde Sultan Abdülmecid'e sunduğu kopya, bugün İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ndedir. Özel hazırlanan bu nüshalar, elle renklendirilmiş, daha kalın bir kartona yapılmış, sayfa kenarları altın yaldızlı, üstü altın baskılı, kırmızı deri ciltlidir.²⁰

Tek yaprakтан oluşan iç kapakta, kitabın adı, Bizans sanatından kaynaklanan geometrik motifli bir çerçeve içine alınmıştır. Yazının üst ve altında Fossati'nin Ayasofya'daki onarımlarının anısına tasarladığı ve Robertson'un hazırladığı gümüş madalyonun resmi yer alır. Madalyonun ön yüzünde Sultan Abdülmecid'in tuğrası, arka yüzde Ayasofya'nın batıdan görüntüsü yer alır (Resim 11).

Albüm için Fossati'nin yazdığı metnin özgünü Bellinzona Arşivi'ndedir.²¹ Giriş ve levha açıklamalarını içeren bu metni, Albüm'de Adalbert de Beaumont yeniden kaleme almıştır. Metnin Fransızca çevirisi, albümdeki gravürler eşliğinde sunulur.

Arşiv Belgeleri: İsviçre'deki Ticino / Tessin Kantonu'nun Morcote kasabasında bulunan Fossati Kardeşlere ilişkin çeşitli belgeler, 1935 ve 1954 yıllarında Bellinzona Kanton Arşivi'nce (*Archivio Cantonale di Bellinzona*) Fossati ailesinden satın alınmıştır. 35 karton kutuda 2147 belge, konularına göre envanter numaraları ile korunmaktadır. Ancak, üç - beş belge tek bir numara altında toplandığından kutulardaki belge sayısı 3000'in üzerindedir.

Resim 11: Litografi Albümü, kapak (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi)

Arşivde mimari çizimler, taslaklar, notlar, özel mektuplar, pasaportlar, diplomalar, seyahat notları, anlaşmalar, gazete ve dergilerden küpürler, fotoğraflar ile Fossati ailesinin 16. yüzyıla değin uzanan belgeleri bulunur. Ayasofya'daki onarımlar sırasında çizilmiş 400'den fazla karakalem ve suluboya resimler de bu belgeler arasında önemli bir grup oluşturur.²² Arşivdeki belgeler, Ayasofya'nın mimari çizimleri, iç ve dış görünüşleri, mimari ayrıntıların yanı sıra, onarımlar sırasında belgelenen mozaiklerin taslaklarını içermektedir. Mozaikler ortaya çıkarıldığında çabuk, fakat ustaca yapılmış taslakların yanlarına açıklayıcı notlar ve ölçüler yazılmıştır.

Ayrıca Arşiv'de kurdele ile bağlanmış 46 x 61 cm boyutlarında kırmızı deri bir albüm içinde, Ayasofya'nın mozaiklerinin suluboya resimlerini içeren *foliolar* korunmaktadır. Albümdeki resimler iki grupta incelenebilir. Birinci grup özenle hazırlanmış, bazıları tamamlanmamış resimlerdir. Bunlardan yalnızca biri imzalı ve tarihlidir: "Architecte Fossati d'après l'original. Constantinople, 1848". Bu gruptaki tüm çalışmaların Gaspare Fossati'ye ait olduğu sanılmaktadır. Biçimsel farklılık gösteren ikinci grup resimlerde, genellikle renkler özgün değildir. Bu grubu ise Giuseppe Fossati'nin hazırladığı düşünülür. Gaspare, Giuseppe'nin fırçasından çıkmış birçok suluboya resmi

yeniden elden geçirerek boyamış ve notlar almıştır. Arşiv'deki suluboya resimler, 1890 yılında Turin'de açılan bir mimarlık sergisinde tanıtılmıştır (Fossati 1890).

Arşivdeki diğer önemli belgelerin korunduğu, 34 x 48 cm boyutlarında kırmızı kadife kapaklı, kapağında altın yaldızlı Osmanlı arması bulunan Albüm, Fossati'lerin İstanbul'daki çalışmaları ile birlikte Ayasofya'dan bazı resimler içermektedir.

Gaspere'in, Ayasofya'daki onarımları sürerken ve çalışmalar tamamlandıktan hemen sonra yazılmış iki raporu, Bellinzona Arşivi'ndeki belgeler arasındadır. 1291 numaralı birinci rapor, onarımlardan sonra yazılmış olup, Ayasofya'nın genel bir tarihçesini ve buradaki çalışmaların ayrıntılarını içerir.

1339 numaralı ikinci raporu, Gaspere yüksek derecede bir Türk görevliye onarımlar sırasında yazmıştır. Burada kendisine onarım için verilen ücret ve onarımın başlatıldığı tarih belirtildikten sonra, yapıdaki çalışmalar anlatılmıştır. Öteki raporda söz edilmeyen, kubbenin dışındaki iki ağırlık kulesi ile dört payandanın kaldırılmış olduğu ifade edilerek, açığa çıkarılan mozaikler konuları ve yerleri ile belirtilmiştir.

Fossati'lerin Ayasofya Üzerine Yayınları: Gaspere'in Ayasofya'daki çalışmalarını belgeleyen bir yayın, ölümünden sonra kardeşi Giuseppe'nin hazırladığı kitaptır. Kardeş Fossati, Turin'de düzenlenen bir mimarlık sergisi nedeniyle, Ayasofya'da ortaya çıkardıkları mozaiklerin listesini küçük bir katalog halinde Eylül 1890'da Milano'da yayımlar (Fossati 1890).²³ Katalogda iki ayrı liste bulunmaktadır. Listelerden birincisi şöyledir (Fossati 1890: 106-107):

1. Meryem'e Konstantinopolis ve Ayasofya'nın maketlerini armağan eden İmparator Konstantin ve Iustinianos.
2. 7. yüzyıla ait İsa, Meryem ve Yahya.
3. Piskopos, peygamber ve hekim azizlerden oluşan onüçer figürlü iki grup.
4. Başmelek Gabriel ile Meryem'in yanında İsa'ya diz çöküp dua eden IV. Konstantin.
5. İmparator Ioannes Komnenos Porphyrogenetos ve İmparatoriçe Eirene Meryem'in önünde (10.-11. yüzyıl).
6. İsa, İmparator XI. Konstantin Monomakhos, İmparatoriçe Zoe (10.-11. yüzyıl).
7. Tahtta İsa Pantokrator.
8. Aleksios Komnenos (10.-11. yüzyıl).
9. Ioannes Palaeologos (13.-14. yüzyıl).

10. Leo'nun kardeşi Aleksandros.
11. Meryem'in betimlendiği üç resim.
12. Yahya, dört havariyle birlikte, çevresinde Kerubim ve Seraphim'lerin dairesel kompozisyonda betimlendiği resim.
13. Üç büyük, iki küçük peygamber büstleri.
14. Anıtsal bir Pantokrator madalyonu.
15. Üzerinde ya da çevresinde Yunanca ile Latince açıklamaların yer aldığı çeşitli amblemler.
16. İmparator Iustinianos ile Konstantin'in tahtta oturan Meryem'e Ayasofya ile Konstantinopolis'i sunmaları (8. yüzyıl).
17. İsa, Meryem ve Yahya (6. yüzyıl).
18. Hekim azizler, peygamberler ve piskoposlardan oluşan altı figür: Anthemios, Basileos, Gregorios Theologos, Dionysos Areopagil, Nikolaos, Gregorios Armeniakos.
19. Öteki hekim azizler, peygamberler ile piskoposlar: Ignatios Oneos, Metodios, Ignatios ya da Theophoros, Gregorios ya da Taimaturgos, Ioannes ya da Chrysostomos.
20. Aziz Ignatios.
21. Meryem ile başmelek Gabriel arasında tahtta oturan İsa'nın önünde diz çöküp dua eden IV. Konstantin Pogonatos (10.-11. yüzyıl).
22. İmparator Ioannes Komnenos Porphyrogenetos ve İmparatoriçe Eirene, aralarında Meryem (10.-11. yüzyıl), IX. Konstantin Monomakhos, İmparatoriçe Zoe, ortada İsa (10.-11. yüzyıl). İki konu tek bir resimde betimlenmiştir.
23. İki resim içeriyor: Ioannes Palaeologos, iki Meryem, peygamber ve azizlerin başları (13.-14. yüzyıl).
24. Leo'nun kardeşi Aleksandros.
25. Başmelek Gabriel.
26. Bir resimde atriumun (avlu) kapısı, kerubimler, çeşitli ayrıntılar.
27. Pantokratorlu büyük madalyon.
28. Yedi resimde betimlenen çeşitli mimari süsleme çizimleri, sütun başlıkları ve kaidelerini içeren yaklaşık 100 çizim.

Katalogdaki listede belirtilen mozaikler, suluboya ve karakalemle betimlenmiştir. İmparator Iustinianos, Konstantin ve Meryem'i gösteren iki suluboya

resim yapılmıştır. İsa, Meryem ve Yahya'yı içeren Deesis sahnesinin bir suluboya resmi; kuzey ve güney timpanumlarda hekim azizler, peygamberler ve piskoposların iki, Aziz Ignatios'un bir, İmparator Aleksandros'un bir, güney galerideki imparatorların bir ve Pantokrator'un betimlendiği madalyonun bir suluboya resmi vardır.

Diğer Belgeler: Fossati'lerin Ayasofya'daki çalışmalarını içeren diğer bir belge, Topkapı Sarayı, Resim Seksiyonunda bulunan (env. no. 17/412), Gaspare Fossati'nin Ayasofya albümündeki 22. ve 23. levhaların yan yana eklenerek basılmış litografisidir. Dört parçadan oluşan resmin boyutları 30 x 149 cm'dir.²⁴

Bir diğer belge, Gaspare Fossati'nin Ayasofya'yı dıştan çevresi ile birlikte gösteren suluboya tablosudur. Lugano'da Museo d'arte (Sanat Müzesi'nde) korunan 1848 tarihli tablo 26 x 28,5 cm boyutlarındadır.²⁵

Zürich'te Landesmuseum'da korunan Gaspare Fossati imzalı ve İstanbul 1848 tarihli tabloda, Ayasofya'da liturjik bir ayin sahnesi hayali olarak resmedilmiştir. Karton üzerine yağlıboya tekniğindeki resim, 53 x 45 cm boyutlarındadır.²⁶

19. Yüzyıl Yayınlarında Ayasofya ve Fossati'ler: 19. yüzyıl yayınlarında Ayasofya ve Fossati'lerin çalışmalarını içeren belge niteliğinde bilgiler, şöyle özetlenebilir:

Ayasofya'yı Fossati'lerin onarımları sırasında veya onarımdan kısa bir süre sonra ziyaret eden gezgin ve araştırmacıların kitaplarında bu çalışmalardan ayrıntılı söz edilirken, aynı dönemde İstanbul'da bulunan kimilerinin onarımlardan söz etmedikleri gözlenir (Smith 1850, Blanchard 1855, Lady Hornby 1863, Fresne-Canaye 1897).

Fossati'lerin Ayasofya'daki onarımlarını aktaran en erken tarihli iki yayından birinde S. Byzantios, onarımların, Şeyhülislam'dan miras kalan para ile yapıldığını ve bunun yaklaşık yirmi milyon kuruş olduğunu anlatır (1851: 474, 508, 513). Mozaik çalışmalarından da söz eden Byzantios, pandantiflerdeki Seraphimleri tanımlar. Araştırmacı, Fossati'lerin mimari onarımları arasında, güneydoğudaki tuğla minarenin yükseltildiğini belirtir. Ayrıca onarımlar sırasında yapının içinde iskeleler kurulduğunu anlatır.

1849 yılında Ayasofya'yı ziyaret eden Rus gezgin A. N. Murav'ev, Fossati'lerin açığa çıkardığı mozaikleri aktarır (1851: 6, 11-13, 17-21, Mango 1962: 137-138). Güneybatı dehlizde kapı üzerinde yer alan Meryem, Çocuk İsa ve iki imparator mozayliğini gördüğünü belirten Murav'ev, büyük kubbedeki İsa Pantokrator'un çok yakın bir tarihte kapatıldığını ekler. Apsis yarım

kubbesinde Meryem ve Çocuk İsa tasvirini tanımlarken, iki yanında ellerinde küre tutan büyük melek figürlerinden sadece sağdakinin korunmuş olduğunu, Kerubim'lerin açığa çıkarılıp, yüzlerinin boyanarak kapatıldığını, bunlardan kaybolan karşılıklı iki Kerubim'in Fossati'lerce yeniden resimlendiğini, kuzey timpanumda Yeremya, Ezekiel ve Yeseya peygamberlerin korunmuş olduğunu, Habakkuk ve Zephaniah peygamberlerin görülebildiğini kısaca anlatır.

En iyi korunmuş olan mozaiklerin, galerideki Deesis, İsa, İmparatoriçe Zoe ve Konstantin Monomakhos'un mozaikleri olduğunu belirtir.

Batı galerinin güney ucunda küçük bir şapel bulunduğunu, buradaki kapılar üzerinde altın haçların parladığını, ancak onarım sırasında haçların kapatıldığını anlatır. Şapelde girişin üzerinde Deesis ve tonozlarda azizlerin yer aldığını belirten araştırmacı, güneybatı rampa üzerindeki şapele bitişik oda ile şapeli karıştırmıştır. Şapeldeki sunak masasının bulunduğu yerin belirgin olarak görülebildiğinden söz eder.

Rus gezgin I. Berezin, kitabında yapıyı 1845 yılında dört kez ziyaret ettiğini, bu ziyaretlerinden sonra mimar Fossati'nin mozaikleri açığa çıkardığını, pek çoğunu onardığını, yapının plan ve çizimlerini yayımladığını belirtir (1854: 45-48, Mango 1962: 133-134).

1847-48 yıllarında Fossati'lerin Ayasofya'daki çalışmalarını sürerken İstanbul'a gelen Avusturyalı mimar W. Salzenberg, Fossati'lerin ortaya çıkardıkları mozaiklerin suluboya resimlerini yaparak 1855 yılında yayımlamıştır (1854: 16, 45-113). Bu resimler, Fossati'lerin çalışmalarından sonra mozaiklerin ilk kez yayımlanması nedeniyle önem taşır.

Kitabında Ayasofya'nın mimarisini ayrıntılı olarak inceleyen araştırmacı, kilisenin tarihçesiyle birlikte Türk Dönemindeki evrelerini ele alır. Abdülmecid Döneminde 1847-49 yılları arasında İtalyan mimar Gaspare Fossati'nin, yapının onarımı için görevlendirildiğini belirtir (1854: 16). Salzenberg, Fossati'nin yapıdaki onarım çalışmalarına değinirken mozaiklerin ortaya çıkarılması, bazı alçı süslemelerin onarımı, mimari onarımlar, Hünkâr Dairesi ile Muvakkithane'nin yapımından söz eder. Salzenberg, yapının plan ve kesitleriyle birlikte, cephe çizimleri ve bazı mimari ayrıntılara yer vermiştir.

Ayrıca mozaiklerin suluboya resimlerini de yayımlamıştır (1854: 45-113). Nartekte imparator kapısı mozaiğinin, güney timpanumda Yeremya, Ezekiel ve Habakkuk, Gregorios Theologos, Dionysios, Nikolaos, Gregorios Armenios, pandantiflerdeki Kerubimlerin, güneybatıda köşe odalarındaki ve kubbenin batı kemerindeki mozaiklerin resimleri yapılmıştır (Resim 12, 13).

Resim 12: *Gregorios Theologos, Dionysios,*

Resim 13: *İmparator Kapısı mozaiği, İsa, Nikolaos, Gregorios Armenios İmparator VI. Leo, Meryem, (Salzenberg 1854) Başmelek Gabriel (Salzenberg 1854)*

1849 ve 1852 yıllarında Ayasofya'yı iki kez ziyaret eden J. H. A. Ubicini, kitabında yapının Bizans ve Osmanlı Dönemi tarihine kısaca değinir; apsisteki Meryem mozaiğini gördüğünü belirterek mozaiği tasvir eder (1977: 71-81).

İstanbul ile ilgili 1856 tarihli kitabında Th. Gautier, Ayasofya'nın onarımdan önceki durumuna ilişkin bilgi vererek kubbenin çatlak, sıvaların dökülmüş ve bütün yapının adeta yana yatmış olduğunu belirtir (1856: 267-279). Daha sonra Fossati'lerin onarım çalışmalarına değinerek, sütunları destekleyen kelepçelerin onarıldığını, kemerler arasındaki demirler ile bel veren duvarların sağlamlaştırıldığını, çatlakların kapatıldığını, duvar örgüsünün yenilendiğini, kubbenin ağırlığını taşıyamayan payelerin, bu onarım sonucunda ayakta durabileceklerini, mozaiklerin açığa çıkarılarak resimlendiğini, bu resimlerin mutlaka yayımlanması gerektiğini vurgulamıştır. Yapının içinde müslümanların ibadetlerine ilişkin ayrıntılara değinen yazar, caminin çevresindeki yapılaşmadan söz eder.

Osmanlı kaynakları arasında Ayvansarayî 1281 H. / 1864 M. tarihli kitabında Ayasofya'nın mimari özelliklerini tasvir eder, Osmanlı Döneminde yapılan değişiklikleri aktarır (1864: 42-46).

1847-49 yıllarında İstanbul'da bulunan din görevlileri Patrik I. Konstantius ve Theodoros M. Aristokles, mimar Fossati'nin kilisede onarım çalışmaları tamamlandıktan sonra yapıya girdiklerini belirterek, yanlış bir tanımlama ile bemade, apsis yarım kubbesinin sol yanında Theotokos mozaiğini ve karşısında baş melek Gabriel mozaiğini gördüklerini anlatırlar (1866: 403 vd.,

405).²⁷ Fossati'nin galerideki yan şapeli açtığını, duvarlardaki mozaiklerin büyük bir bölümünün dökülmüş olduğunu, Fossati'nin buradan mozaik taneleri alarak bunlarla daha önemli mozaikleri onardığını eklemiştir. 1847 yılında İstanbul'da bulunan P. Durand, Ayasofya'nın onarımı sırasında çalışmaları yakından izlemesi için kendisine izin verildiğini ve yapıdaki mozaiklerin büyük bir bölümünü gördüğünü belirtir (1867: 10, not 2, 22-23, not 1). Zafer kemerinin üst kısmında *Etoimasia* yazısını ve aynı kemerde *Boş Taht* sahnesini gördüğünü söyleyerek, kitabında bu mozaiğin bir çizimini yayımlamıştır. Mozaiklerin onarılarak daha sonra boya ile kapatılmış olduğundan söz eder.

19. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'a gelen E. De Amicis, izlenimlerini aktardığı 1883 tarihli kitabında, C. Biseo'nun gravürleri ile buradaki yaşamı ve anıtları belgelemiştir (1981: 201-225). Ayasofya'nın ayrıntılı mimari betimlemesini yapan Amicis, aynı zamanda burada ibadet eden müslümanlardan söz etmiştir. Türk Dönemine ait hünkâr dairesi ve mahfillerden de söz eder. Kitapta yapının genel iç görüntüsünü betimleyen gravür, Fossati'lerin onarım sonrasını yansıtır.

1875 yılında İstanbul'da bulunan gezgin A. Choisy, Fossati'nin bir arkadaşı'nın onarımla ilgili olarak kendisine söylediklerini aktarır (1876: 45). Abdülmecid'in Ayasofya'nın onarımı için görevlendirdiği Fossati'nin mozaikleri açığa çıkardıktan sonra, Sultan'ın bunlardan birinin açıkta bırakılmasını, ayrıca bunların bir gün açılacak biçimde kapatılmasını istediğini anlatır.

A. G. Paspates seyahatnamesinde, D. Galanakes'in Ayasofya'nın cephe boyamaları ile muvakkithane'yi gösteren bir gravürü eşliğinde onarımları aktarmıştır (1877: 338-39).

19. yüzyılda İstanbul'u ziyaret eden araştırmacı D. Pulgher, İstanbul'daki Bizans kiliseleri ile ilgili kitabın Ayasofya bölümünde, Fossati'nin mozaikleri onardığına kısaca değinir (1878: 19-20).

G. Schlumberger, 19. yüzyıl sonlarında İstanbul'daki Bizans anıtları üzerine yazdığı kitabında Ayasofya'daki gözlemlerine de yer vermiş ve Ch. De Billy'nin gravüründe yapının dış görünümünü çevre düzeniyle birlikte aktarmıştır (1890: 269).

C. W. C. Oman, Bizans İmparatorluğunu konu alan kitabında Ayasofya'ya da bir bölüm ayırmış, iç görünümünü yansıtan iki fotoğraf ile Bayet'nin yapısını doğu cepheden gösteren 1883 tarihli gravürüne yer vermiştir (1892: 96, 146).

Ayasofya'yı konu alan kitapta W. R. Lethaby ve H. Swainson, 1847 yılında Fossati'lerin onarım çalışmaları başladığı sırada, yapının kötü durumda olduğunu belirterek, yapıdaki çalışmaları anlatmışlardır (1894: 120, 148).

Kitapta, Fossati'lerin 1852'de Londra'da basılan litografi albümünden de söz edilir. Kubbeyi dıştan destekleyen dört payandanın işlevsiz olduğu gerekçeyle kaldırıldığı, eğrilmiş onüç sütunun düzeltildiği, içteki mermer süslemelerin temizlenerek onarıldığı, yeni bir hünkâr mahfili'nin inşa edildiği, mozaiklerin açığa çıkarılıp temizlendikten sonra tekrar kapatıldığı ve yapının dış cephelerinin kırmızı şeritli boyandığı, verilen bilgiler arasındadır.

E. Grosvenor, İstanbul'u konu alan kitabının ikinci cildinde Bizans kiliselerine ilişkin bilgi verirken Ayasofya'ya da yer vermiş, Fossati'lerin onarımlarından kısaca söz etmiştir (1893: 539, 551). Onarımlar sırasında İstanbul'da bulunan Grosvenor bazı mozaikleri anlatırken, bugün var olmayan bema kemerindeki İsa mozayigini gördüğünü de belirtmiştir.

Osmanlı Dönemi tarihçisi Lütfi ise 1328 H. /1910 M. tarihli kitabında Ayasofya'nın tarihsel gelişimini anlatır (1910).

Osmanlı Arşivlerinde Ayasofya'nın Onarımları: Ayasofya'nın Bizans Dönemi, batılı araştırmacılarca kaleme alınan pek çok kitap ve makaleye konu olmuş, 19. yüzyılda Abdülmecid Dönemindeki onarımlar, iki yabancı mimarın görevlenmesi ve dinsel konulu mozaiklerin ortaya çıkarılması nedeniyle önemli olmuştur. Ayasofya'nın Osmanlı Dönemine ilişkin yayınların kısıtlı olmasına karşın Osmanlı Dönemi kaynakları çok zengindir. İstanbul ve Ayasofya tarihi risaleleri, Osmanlı Vekâyinameleri, Hadîkatü'l Cevâmi, Vakfiyeler, Vakıf Muhasebe Defterleri, Vakıf Tahrir Defterleri gibi Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki kaynaklar dönemin önemli bilgilerini aktarmaktadır (Akgündüz vd. 2005: 43-61). Bu kaynak ve kayıtlarda Ayasofya'nın Osmanlı Döneminde yapılan yeni ek binaları, bezemeleri, ibadete yönelik eşyaları, onarımları, bu çalışmalarda görev verilen usta ve sanatçılar, yapılan harcamalar, bu giderlerin kaynakları arşivlenmiştir. Son yıllarda bu kayıtların ayrıntılı olarak incelendiği, Ayasofya'nın Osmanlı Dönemini aydınlatan monografik, kapsamlı ve önemli bir yayın bu alandaki büyük boşluğu doldurmuştur (Akgündüz vd. 2005).

19. Yüzyıl Fotoğraflarında Ayasofya: Ayasofya'daki onarımlardan sonra yapının içini ve çevresindeki düzenlemeleri, James Robertson, Abdullah Biraderler, Paskal Sebah, Sebah ve Joaillier, Guillaume Bergren, Vasilaki Kargopulo gibi dönemin fotoğraf sanatçıları 1857-1880 tarihleri arasında belgelemiştir (Ögel vd. 2007: 22-39). Bu fotoğrafların önemi, Ayasofya'nın yanı sıra çevresinde bugün var olmayan yapıları, kent dokusuyla birlikte yansıtmasıdır.

19. Yüzyılda Türk Sanatçıların Tablolarında Ayasofya: Ayasofya, 19. yüzyılda Türk sanatçıların da ilgi odağı olmuş, pek çok yağlıboya tabloda yapının iç ve dış görünüşleri yansıtılmıştır. Bu resimler, mimari ayrıntıları

aktarmasının yanı sıra ibadet eden cemaati konu alan bazı eserlerde caminin ibadet merkezi olarak 19. yüzyıldaki önemini de ortaya koymuştur.

Topkapı Sarayı'nda Resim Seksiyonunda bulunan bir resim, Fossati'nin Ayasofya'dan saray avlularını görüntülediği çalışmasının “*Darüşafaka / Güzel Sanatlar*” 8. sınıf öğrencisi İbrahim Ali Sabit Efendi'nin tuval üzerine yağlıboya kopyasıdır (env. no. 17/725). Resmin boyutları 81 x 68 cm'dir.

Fossati'lerin çalışmalarını doğrudan konu alan bir sanatçı da Hüseyin Zekai Paşa'dır (1860-1919). İstanbul Resim ve Heykel Müzesi'ndeki 1905-06 tarihli, 100 x 81 cm. boyutlarındaki tuval üzerine yağlıboya tablosunda sanatçı, Fossati'nin tasarladığı hünkâr mahfilini, Ayasofya'nın iç görünümü ile birlikte yansıtmıştır.

Ayasofya'yı resimlerinde en çok konu alan sanatçı Şevket Dağ'dır (1876-1944). Dağ, Fossati'lerin onarımlarından sonra yapının çoğunlukla iç mekanlarını, bir kaçında da dış görünümünü yansıtan yağlıboya tablolar yapmıştır.²⁸

Sultan Abdülmecid'in 19. yüzyıl ortasında başlattığı onarım çalışmalarının, Ayasofya'nın günümüze gelebilmesinde payı büyüktür. İsviçre'li iki kardeş mimarın görevlendirilmesiyle 1847 yılında başlayan bu onarımları izleyebildiğimiz en önemli kaynak, kuşkusuz Fossati'lerin görsel ve yazılı belgeleri olmuştur. Aynı dönemde İstanbul'a gelen araştırmacı ve gezginlerin kitaplarında aktardıkları bilgiler ve gözlemlerini yansıtan gravürler, Osmanlı Arşivleri'ndeki kayıtlar, Ayasofya risaleleri ve dönemin fotoğraf sanatçılarının Ayasofya ve İstanbul panoramaları, Türk ressamların Ayasofya'yı konu alan tabloları onarımların aşamaları ile izlendiği görsel ve yazılı belgelerdir ve yapının Osmanlı dönemindeki önemini ortaya koymaktadır.

Açıklamalar

1. Mozaikler üzerine genel bilgi için bakınız Kleinbauer vd. 2004:49-79.
2. Bellinzona Arşivi, No. 1291, 1339, Fossati 1890, 2.
3. Fossati 1890, 2, levha 21 ve 25. Levha 21 onarım sonrasını, 25 ise onarım öncesini göstermektedir: Bellinzona Arşivi, No. 1291, 1339.
4. Fossati 1890, 2, Levha 21 ve 25; Bellinzona Arşivi, No. 1339.
5. Bellinzona Arşivi, No. 1291. Fossati 1890, 2'de onarım çalışmalarını anlatırken minareden söz etmemiştir.
6. Kinross, yapının kırmızı ve yeşil renkte boyandığını (1972: 119); Lethaby - Swainson ise sadece kırmızı renkte boyandığını belirtir (1894: 148).
7. Fossati 1890, Levha 15-19, 25. Levha 25'de Ayasofya'nın onarımdan önceki görünümü ve çevresindeki ahşap yapılar görülür.
8. Fossati 1890, Levha 24.

9. Levha günümüzde Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde, Güzel Yazılar Bölümü'ne kayıtlıdır. Arkasında N. Lanzoni, S. Sofya 1849 yazısı vardır. Fossati 1890, 2, Levha 8-9; Bellinzona Arşivi, No. 1291, 1339, 117, 203; Albüm, sayfa 41 ve 45.
10. Bellinzona Arşivi, No. 616, 625, 640.
11. Başbakanlık Arşivi, Meclis-i valâ, No. 13152.
12. Bellinzona Arşivi, No. 1291.
13. Bellinzona Arşivi, No. 273, 275, 279, 306.
14. Bellinzona Arşivi, No. 1291, 306; Lütfi, (1328), VIII, 125, 181; Ayvansarayî 1281 H. / 1864 M. I.4.
15. Lütfi, Tarih VIII, 125, 181; Ayvansarayî 1281 H. / 1864 M. I.4.
16. Fossati 1890, levha 3.
17. Bellinzona Arşivi, No. 1291, 117v ve 443; Fossati 1890, Levha 3, 6, 8, 11-14.
18. Fossati 1890, Levha 1-9; Bellinzona Arşivi, No. 1291.
19. Fossati 1890, Levha 3-4, 24.
20. Eserin dijital kopyasını almamıza izin veren İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Nadide Eserler Bölümü Müdürlüğü'ne ve uzmanlarına teşekkür ederiz.
21. Bellinzona Arşivi, No. 1291.
22. 11 - 23 Mayıs 2008 tarihlerinde İsviçre'de bulunan Archivio Cantonale di Bellinzona'daki Fossati Arşivi'nde çalışmalarında yardımcı olan ve tüm arşivi inceleme olanağını sunan Arşiv Müdürlüğü'ne teşekkür ederim.
23. Kitabın iki kopyası Bellinzona Arşivi'nde, biri Lugano Biblioteca Cantonale (Lugano Kanton Kütüphanesi)'dedir.
24. Tablonun dijital kopyasını almamıza izin veren Topkapı Sarayı Müzesi uzmanlarına teşekkür ederim.
25. Müze'nin deposunda bulunan eseri inceleme olanağı sunan ve dijital kopyasını temin eden Lugano Museo d'arte (Lugano Sanat Müzesi) Müdürlüğü'ne teşekkür ederim.
26. Tablonun dijital kopyasını temin eden Zürich Landesmuseum (Zürich Devlet Müzesi) Müdürlüğü'ne teşekkür ederim.
27. Bilgi için bakınız, Mango 1962: 134.
28. Sanatçı, farklı koleksiyonlarda ve müzelerde korunan 28 tabloda Ayasofya'yı konu almıştır.

Kaynaklar

- Akar, Azade (1971). "Ayasofya'da Bulunan Türk Eserleri ve Süslemelerine Dair Bir Araştırma". *Vakıflar Dergisi* 9: 277-290.
- Akgündüz, Ahmed, Said Öztürk ve Yaşar Baş (2005). *Üç Devirde Bir Mabet Ayasofya*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yay.
- Amicis, Edmondo De (1981). *İstanbul (1874)*. Çev. Beynun Akyavaş. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Antoniades, Eugenios M. (1907-09). *Εκφρασις τῆς Ἀγίας Σοφίας*. I-III. Leipzig: Kommissionverlag von B. G. Teubner.

- Ayvansarayı, Hafız Hüseyin (2001). *Hadikat-ül Cevami*. 2 cilt. Haz. A. N. Galitekin. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.
- Berezin, Iya (1854). *Posesčenie Tsaregradskikh dostoprimečatel'nostey vo vremja prebyvanija v Konstantinopole ego Ĭmp. Vysočestva Velikago Knjazja Konstantina Nikolaeviča v 1845 godu*. St. Petersburg.
- Berger, Albrecht (2004). "Der Glockenturm der Hagia Sophia". *Sanat Tarihi Defterleri Metin Ahunbay'a Armağan, Bizans Mimarisi Üzerine Yazılar* 8: 59-73.
- Blanchard, Pharamond (1855). *Itinéraire Historique et Descriptif de Paris à Constantinople Contenant les Environs de Cette Dernière Ville*. Paris.
- Byzantios, Skarlatos (1851). *Η Κωνσταντινούπολις*. I. Athens.
- Choisy, Auguste (1876). *L'Asie Mineure et les Turcs en 1875*. Paris.
- Ćurčić, Slobodan (2004). "Some Reflections on the Flying Buttresses of Hagia Sophia in Istanbul". *Sanat Tarihi Defterleri, Metin Ahunbay'a Armağan, Bizans Mimarisi Üzerine Yazılar* 8: 7-22.
- Dirimtekin, Feridun (1960). "Ayasofya'da Yeni Bulunan Bir Mozaik". *Ayasofya Müzesi Yıllığı* 2: 11-13.
- Durand, Paul (1867). *Etude sur l'Étimacia Symbole du Jugement Dernier dans l'iconographie Grecque Chrétienne*. Chartres-Paris.
- Emerson, William ve Robert L. van Nice (1950). "Hagia Sophia and The First Minaret Erected After The Conquest of Constantinople". *American Journal Archaeology* 54: 28-40.
- Eyice, Semavi (1983). "Ayasofya Horologion'u ve Muvakkithanesi". *Ayasofya Müzesi Yıllığı* 9: 15-24.
- _____ (1984). *Ayasofya I-III*. İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Fossati, Gaspard (1852). *Aya Sofia Constantinople: as recently restored by order of H. M. the Sultan Abdul Mediid / from the original drawings by Chevalier Gaspard Fossati*. Litographed by Louis Haghe. London.
- Fossati, Gaspard ve Giuseppe (1890). *Rilievi Storico Artistici Sulla Architettura Bizantina dal IV al XV e Fino al XIX Secolo*. Milano: Bernardoni.
- Fresne-Canaye, Philippe Du (1897). *Le du Voyage du Levant de Philippe du Fresne-Canaye*. Paris: Publié par H. Hause.
- Gautier, Theophile (1856). *Constantinople*. Paris: Michel Lewy Frères.
- Guiglia Guidobaldi, Alessandra – Claudia Barsanti (2004). *Santa Sofia Di Costantinopoli, L'Arredo Marmoreo Della Grande Chiesa Giustiniana*. *Studi Di Antichità Cristiana Pubblicati a Cura Del Pontificio Istituto Di Archeologia Cristiana LX*. Citta Del Vaticano: Studi Di Antichità Cristiana Pubblicati a Cura Del Pontificio Istituto Di Archeologia Cristiana LX.
- Guiglia Guidobaldi, Alessandra (2005). "Il corpus dei marmi bizantini nella Santa Sofia-Ayasofya Müzesi ad Istanbul / İstanbul Ayasofya Müzesi Bizans Dönemi

- Mermer Malzemesinin Corpus'u". *Dall'Eufrate Al Mediterraneo / Fırat'tan Akdeniz'e*. Ed. A. Tangianu. Ankara: İtalyan Kültür Merkezi.
- Grosvenor, Edwin Augustus (1893). *Constantinople*. II. Boston: Sampson Low, Marston and Company.
- Hawkins, Ernest J. W. (1964). "Plaster and Stucco Cornices in Hagia Sophia-Istanbul". *Congrs Internationale des Etudes Byzantines* 12 (3): 131-135.
- Hoffmann, Volker (2005). *Der Geometrische Entwurf Der Hagia Sophia in Istanbul*. Bern: Peter Lang.
- Kinross, Lord (1972). *Hagia Sophia. A History of Constantinople*. New York: Newsweek.
- Kleinbauer, Eugene et al. (2004). *Ayasofya*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yay.
- Koçu, Reşat Ekrem (1960). "Ayasofya". *İstanbul Ansiklopedisi*. C. 3: 1445-61.
- Kumbaracılar, Sedat (1970). "Ayasofya'nın Levhaları". *Hayat Tarihi Mecmuası* (Şubat): 74.
- Lacchia, Tito (1943). *I Fossati: architetti del sultano di Turchia*. Rome: Stab.Alfieri & Lacroix.
- Lady Hornby (1863). *Constantinople During the Crimean War*. London.
- Lethaby, William Richard ve Harold Swainson (1894). *The Church of Sancta Sophia Constantinople*. London-New York: Besprochen in der Edinburg Review.
- Lütfi Ahmed. *Tarih-i Lutfi*. VIII.
- Mango, Cyril (1962). *Materials For The Study of The Mosaics of St. Sophia at Istanbul*. The Dumbarton Oaks Research Library and Collection Trustees for Harvard University Washington. District of Columbia.
- Murav'ev, Nikolai (1851). *Pis'mas Vostoka I*. St. Petersburg.
- Müller-Wiener, Wolfgang (2002). *İstanbul'un Tarihsel Topoğrafyası*. ev. . Sayın. İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Necipğlu, Glru (1993). "The Life of an Imperial Monument: Hagia Sophia after Byzantium". *Hagia Sophia From the Age of Justinian to the Present*. Cambridge University Press: 195-225.
- Oman, Sir Charles William Chadwick (1892). *Byzantine Empire*. London: T. Fisher Unwin.
- gel, Zeynep – Gülru Tanman (Ed.) (2007). *Sur, Kemer, Kubbe. Osmanlı Fotoğrafılarının Gözüyle Bizans İstanbul'u / Wall, Arch, Dome Byzantine İstanbul in the Eyes of Ottoman Photographers*. İstanbul: Suna ve İnan Kır Vakfı. Pera Müzesi.
- Prokopios (554) (1994). *İstanbul'da Iustinianus Döneminde Yapılar*. Birinci Kitap. ev. Erendiz zbayoğlu. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yay.
- Paspates, Alexandros (1877). *Byzantinai meletai*. Konstantinoupolis: Bibliopoeio Dionisiou Note Karabia.

- Patrik I. Konstantius (1866). *βιογραφία καί συγγραφαί αἰελάσσονες... ἐξεδόθησαν... ὑπόθεοδώρου Μ. Ἀριστοκλέους*. Constantinople.
- Peschlow, Urs (1980). *G. Fossati, Die Hagia Sophia: Nach dem Tafelwerk von 1852*. Dortmund: Harenberg.
- Pulgher, Domenico (1878). *Les Anciennes Eglises Byzantines de Constantinople*. Vienne: Lehmann & Wentzel.
- Restle, Marcel (2000). “İmparator İustinianus’un Constantinopolis’teki Ayasofya’sı”. *600 Yıllık Ayasofya Görünümleri ve 1847-49 Fossati Restorasyonu*. İstanbul: 21-27.
- Salzenberg, Wilhelm (1855). *Alt-christliche Baudenkmäler von Constantinopel vom V. bis XII. Jahrhundert*. Berlin: Verlag von Ernst & Korn.
- Schlumberger, Gustave (1890). *Un empereur byzantin au dixième siècle*. Paris: A. De Bocard.
- Schlüter, Sabine (1999). *Gaspere Fossatis Restaurierung der Hagia Sophia in Istanbul 1847-49*. Bern: Verlag Peter Lang.
- (2000). “Gaspere Fossati’nin Ayasofya Onarımları (1847-49)”. *600 Yıllık Ayasofya Görünümleri ve 1847-49 Fossati Restorasyonu*. İstanbul: 62-65.
- Schneider, Alfons Maria (1941). *Die Grabung im Westhof Der Sophienkirche zu İstanbul*. Berlin: Florian Kupferberg.
- Smith, Albert (1850). *A Month at Constantinople*. London: D. Bogue.
- Tanyeli, Gülsün ve Uğur (2004). “Ayasofya’da Strüktürel Demir Kullanımı”. *Sanat Tarihi Defterleri Metin Ahunbay’a Armağan, Bizans Mimarisi Üzerine Yazılar* 8: 23-58.
- Teteriatnikov, Natalia (1998). *Mosaics of Hagia Sophia*. İstanbul: The Fossati Restoration and the Work of the Byzantine Institute, Dumbarton Oaks Trustees for Harvard University. Washington D.C.
- Ubicini, Jean Henri A. (1977). *1855’te Türkiye / La Turquie actuelle*. Çev. Ayda Düz. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser Yay.

The Restorations at the Istanbul Ayasofya Mosque and the Documents Recording the Restoration Work during the Reign of Sultan Abdulmajid

Sema Doğan*

Abstract: The history of the St. Sophia Church, which is the most important building of Constantinople, the Byzantine capital, can be traced in the following construction phases: the first phase in the first half of the fourth century, the second phase at the beginning of the fifth century and the third phase in the sixth century. The church, which was able to remain intact through many restorations despite the natural damages it underwent until the Ottoman period, was transformed into a mosque after the conquest of Istanbul in 1453 by Sultan Mehmed II, the Conqueror. As the largest mosque of the city, the Hagia Sophia continued to be of great importance in the Ottoman Period. Although new chambers and architectural elements were added to the building until the nineteenth century, strong earthquakes led to damages in its structure.

The restorations commissioned by Sultan Abdulmajid (1839-1861) have a great share in the building's ability to remain intact until the present-day. The restorations started in 1847 with the appointment of two Swiss architect brothers and continued until 1858. This article emphasizes the significance of this building by tracing the restoration work as conveyed not only through the visual and written documents and publications of the Fossati brothers but also through the gravure images accompanying travel books written by travelers who visited Istanbul in the same period, the records in the Ottoman archives, the *Ayasofya risales*, and the paintings on the subject of the Ayasofya by artists of the period.

Key Words: St. Sophia Church, Ayasofya Mosque, Abdulmajid, Fossati Brothers, restorations.

---

* Hacettepe University, Faculty of Letters, Department of the History of Art / ANKARA
semad@hacettepe.edu.tr

Реставрация мечети Аясофья в Стамбуле в период правления Султана Абдулмаджида и документы, отобразившие ход реставрации

Сема Доган*

Резюме: Церковь Светой Софии является самым важным архитектурным строением столицы Византии Константинополя. Историю этой церкви можно рассматривать в нескольких строительных фазах: начальная фаза – первая половина четвертого столетия, вторая фаза – начало пятого столетия и третья фаза – шестое столетие. Несмотря на естественные повреждения до Османского периода, церковь «держалась на ногах» с помощью многих реставраций, а после завоевания Стамбула султаном Мехмедом II в 1453 г. была преобразована в мечеть. В Османский период Аясофья являясь самой большой мечетью города, сохранила свою важность. Несмотря на то, что до девятнадцатого столетия добавлялись новые части и архитектурные элементы, сильные землетрясения отрицательно повлияли на архитектурную структуру. В сохранении данного здания до сегодняшнего дня большую роль сыграла реставрация, произведенная в период правления султана Абдулмаджида (1839-1861 гг.). Реставрация, начатая в 1847 г. с назначением двух швейцарских братьев архитекторов продолжалась до 1858 г. Наряду с визуальными и письменными документами и публикациями братьев Фоссати, а также гравюры и сопровождающиеся записи путешественников, посещавших Стамбул, рукописи и записи Османского архива, трактаты Аясофья и картины художников того периода с изображением Аясофьи дали возможность проследить ход реставрации и подчеркнули важность данного архитектурного строения.

Ключевые Слова: Церковь Светой Софии, мечеть Аясофья, правление Абдулмаджида, братья Фоссати, реставрация.

---

* университет Хажеттепе, факультет литературы, кафедра истории искусства / Анкара
semad@hacettepe.edu.tr